

Леся ЯЩУК

ФОНЕТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АНТРОПОНІМІВ ЖИТОМИРЩИНИ XVI–XVII СТ. 1

У статті розглянуто таку особливість поліського консонантизму, як ствердіння [p], відбиту в антропонімах Житомирщини XVI–XVII ст.

Ключові слова: антропонім, прізвищева назва, наріччя, говір, депалаталізація.

У попередніх студіях ми торкалися питання фонетичної адаптації чоловічих християнських імен Житомирщини XVI–XVII ст. Дослідження показали, що внаслідок дії фонетичних законів української мови запозичені особові імена зазнали значних змін як голосних, так і приголосних звуків. Зокрема, це заміна, спрощення, стягнення, випадіння, вставлення звуків тощо: *Гапона* Скрыпъки (1647 ЖК 12, 61 зв.) < *Агафонъ* [Керста, с. 103]; *Данило* (1606 ЖК 4, 320) < *Данііль* [ЛБ, с. 200]; *Шмеляна* Анъдреввича (1679 ОК 15, 1, 182) < *емліанъ* [ЛБ, с. 204]; *Панасови* Ковалеви (1650 ЖК 13, 454 зв.) < *Ананасій* [ЛБ, с. 173]¹.

«Актові книги XVI–XVIII ст., що походять із різних українських земель, ... засвідчують як писемно-літературний узус, так і живе мовлення українського народу»². Коли писар зустрічався з такими словами живого мовлення, які йому при навчанні грамоти не траплялися, він ставав на шлях фонетичних написань³.

Цілісне і системне вивчення фонетичної системи українських поліських говорів XVI–XVII ст. на основі багатого фактологічного матеріалу пам'яток належить В. М. Мойсієнку⁴. До цього північноукраїнське наріччя в діахронії найчастіше розглядали опосередковано, в контексті загальних досліджень з історії української та білоруської мов⁵.

¹ Ящук Л.В. Антропонімія Житомирщини XVI–XVII ст.: Дис. ... канд. філол. наук. – Житомир, 2008. – С. 63–81.

² Німчук В.В., Симонова К.С. Передмова / Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: Зб. акт. док. / Підг. до вид. В.В. Німчук та ін. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 5.

³ Бойчук М.К. Передмова / Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582–1588 рр.) / Підгот. до вид. М.К. Бойчук. К.: Наукова думка, 1965. – С. 25.

⁴ Мойсієнко В.М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. – 448 с.

⁵ Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. – Харків: Акта, 2002. – 1054 с.; Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Склярєнко В.Г. Історія української мови. Фонетика. – К.: Наукова думка, 1979. – 367 с.;

Відомо, що майже кожна власна особова назва виникає в умовах певного діалекту і відповідає його системі, тому задовільне пояснення її «можливе лише з урахуванням закономірностей номінації, словотворення і фонетики того діалекту, в якому виник даний антропонім»⁶.

Мета статті – простежити в антропонімах Житомирщини XVI–XVII ст. відбиття північноукраїнської фонетичної риси – ствердіння [p’], увиразнивши аналізований матеріал даними з польських говорів.

Депалаталізація [p’], яка відбулася протягом X–XIII ст. майже в усіх слов’янських мовах, на думку Ю. Шевельова, була спричинена складною артикуляцією цього приголосного (сполучення дрижачої артикуляції з принципово недрижачим палаталізаційним рухом язика) і порівняно невеликим функціональним навантаженням цього звука⁷. Г. П. Півторак цей процес пов’язує з балтійським впливом⁸.

Найраніше ствердів [p’] «у тих східнослов’янських говорах, на базі яких сформувалася білоруська мова ... та північне наріччя української мови, тобто в мові північних волинян, деревлян і дреговичів»⁹. Усунення його м’якості в польській зоні датують порізному: VIII – IX ст. (Г. П. Півторак), доісторичний період (П. Векслер), XI ст. (Ю. Шевельов, М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський, В. Г. Скляренко)¹⁰. Для прабілоруської мови свідчення ствердіння [p’] починаються в XII ст. декількома прикладами, кількість яких збільшується в XV і XVI ст.¹¹ Дослідники спільні в тому, що це діалектне явище виникло в ареалі сучасних польських та білоруських говорів і згодом поширилося на суміжні ареали (Г. П. Півторак, Ю. Шевельов, В. М. Мойсієнко).

Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови: (Історико-фонетичний нарис). – К.: Наукова думка, 1988. – 280 с.; Німчук В. Київський псалтир 1397 р. – пам’ятка північного діалекту української мови // Український діалектологічний збірник: Книга 3. Пам’яті Тетяни Назарової / Упоряд., ред., передм. П.Ю. Гриценка; редкол.: П.Ю. Гриценко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра, 1997. – С. 218-230; Гістарычная фаналогія беларускае мовы / Пол Вэкслер; Пер. з англ. А. Літвіноўскай, М. Раманоўскага; Навук. рэд. пер. Г. Цыхун. – Мн: Выд. Логвінаў, 2004. – 254 с.

⁶ Чучка П.П. Антропонимия Закарпатья: Автореф. дисс. ... док. филол. наук. – К., 1970. – С. 1.

⁷ Шевельов Ю. Зазнач. праця. – С. 254.

⁸ Півторак Г.П. Зазнач. праця. – С. 242.

⁹ Там само. – С. 156.

¹⁰ Півторак Г.П. Зазнач. праця. – С. 157; Гістарычная фаналогія беларускае мовы / Пол Вэкслер. Зазнач. праця. – С. 203; Шевельов Ю. Зазнач. праця. – С. 809; Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Скляренко В.Г. Зазнач. праця. – С. 316.

¹¹ Гістарычная фаналогія беларускае мовы / Пол Вэкслер. Зазнач. праця. – С. 203.

Депалаталізація [p'] і нині характерна для білоруської мови й більшості українських, особливо північних, говорів (АУМ I, карта № 126).

Звичай не розрізняти на письмі [p'] і [p] у пам'ятках, писаних на Київщині та Поліссі, неперервно тривав з XI ст. до XVIII ст.¹² За свідченнями найдавніших писемних пам'яток спочатку [p'] зазнав депалаталізації в позиції перед голосними заднього ряду [a] та [y] в північній діалектній групі української мови¹³. Цей процес був спільним із протобілоруськими діалектами¹⁴.

Антропоніми Житомирщини XVI–XVII ст. – іменники чоловічого роду однини на **-ар-** (в апелятивах, які не є лексичними запозиченнями, це суфікс) – ілюструють цілковите переважання стверділого [p] у родовому (**-ра**) та давальному відмінках (**-ру**): Михна *Бо(д)нара* (1650 ЖК 13, 197) / Михна *Бо(н)дара* (1650 ЖК 13, 201 зв.), пор. «до *бо(н)дара* на (и)мя до Пе(т)рока», на Ма(т)фе(и)цу *бо(н)дару* (1605 ЖК 4, 135 зв.); у слові *бондарь* відбулася метатеза **дн** [ЕСУМ I, с. 221]; **В**ни(с)ка *Гоньчара* (1643 ЖК 10, 374 зв.), пор. др. *гьрньчарь*, «у східнослов'янських мовах **-р-** в середині слова зникло в результаті дисиміляції» [ЕСУМ I, с. 561]; бу(р)мистру Івану *Горе(н)чару* (1650 ЖК 13, 386), після занепаду зредукованих у слові *горенчарь* «двох верхів'їв звучності» (термін Ю. Шевельова) [pн] удалося позбутися завдяки вставленню голосного (у середньоукраїнській мові найчастіше [e]), пор.: *зеренце*, *ополонка*; ці форми, за твердженням Ю. Шевельова, тільки випадково нагадують повноголосні, бо не є рефлексами ера¹⁵; Яроша *Грабара* (1606 ЖК 4, 420); «с Коте(л)ни А(н)дрея *Крамара*» (1585 ЖК 1, 106); Павла *Кухара* (1650 ЖК 13, 328 зв.); Я(ц)ка **В**(е)чара (1611 АЖГУ 238); Па(в)ла *Пекара* (1586 ЖК 1, 213); Ва(с)ка *пługатора* (1605 ЖК 4, 131), зміна **-ар-** на **-ор-** викликана, на нашу думку, дисиміляцією голосних: [a] – [a] – [a] > [a] – [o] – [a], пор. Миха(л) *Плугата(р)* (1609 ДМВН 153); подібний процес відбувається в імені *Лазора* (1606 ЖК 4, 383 зв.) < *Лазарь* [ЛБ, с. 218]; Ма(ц)ка *Пу(ш)кара* (1585 ЖК 1, 75), пор. «А(н)дрея, *пушкара* житоми(р)ського» (1605 ЖК 4, 211 зв.); Ма(р)цина *Рьмара* (1650 ЖК 13, 196 зв.); Аньдрея *Свинара* (1647 ЖК 12, 64 зв.); у Ва(с)ка *Слесара* (1590 АЖГУ 1, 66); Хве(д)ка *Ши(н)кара* (1647 ЖК 12, 46), пор. «у ко(р)чьми *ши(н)кара* А(н)дрія» (1630 ЖК 8, 513 зв.).

¹² Шевельов Ю. Зазнач. праця. – С. 252.

¹³ Півторак Г.П. Зазнач. праця. – С. 156; Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Скляренко В.Г. Зазнач. праця. – С. 316; Шевельов Ю. Зазнач. праця. – С. 250;

¹⁴ Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Скляренко В.Г. Зазнач. праця. – С. 316–317.

¹⁵ Шевельов Ю. Зазнач. праця. – С. 371–372.

У досліджуваному матеріалі наявні лише три словоформи з кінцевим **-рл** в родовому відмінку: Микола^л *Го(н)чарл* (1586 ЖК 1, 126 зв.); у Степана *Чоботарл* (1586 ЖК 1, 126зв.) і Миха(л)ка Гла(д)чича *чоботарл* (1586 ЖК 1, 160). Пор.: пам'ятки Житомирщини фіксують із **-ра** 6 прізвищевих назв *Гончарь*: Аньдрушська *Гоньчара* (1643 ЖК 10, 280), Іванюту *Го(н)чара* (1630 ЖК 8, 514), Кудина *Го(н)чара* (1606 ЖК 4, 419), **В**ни(с)ка *Гоньчара* (1643 ЖК 10, 374 зв.), Шимона *Го(н)чара* (1647 ЖК 12, 46), Якуба *Го(н)чера* (1587 ЖК 1, 257 зв.), у прізвищевій назві *Гончерь* – діалектна зміна [а] на [е] після м'яких приголосних із високим ступенем палаталізації, яку досить часто засвідчують давньоукраїнські писемні пам'ятки північного та південно-західного походження; вона викликана просуванням у такій позиції голосного [а] в напрямі до місця артикуляції звука [е]¹⁶; і 5 прізвищевих назв *Чоботарь*: Дми(т)ра *Чоботара* (1605 ЖК 4, 124), Конона *Чоботара* (1606 ЖК 4, 419), Хведора *Чоботара* (1584 АЖМУ 115), увь Івана *Чоботара* (1618 ЖК 7, 924 зв.), Устяна *Чоботара* (1587 ЖК 1, 257 зв.). Найбільше фіксації із **-ра** припадає на ПН *Боньдарь* – 14.

У житомирських адміністративно-юридичних документах XVI–XVII ст. найуживанішими є прізвищеві назви *Коваль* (55 носіїв із 500, що становить 11 %), *Швець* (39 = 7,8 %)□, *Бондарь* (32 = 6,4 %), *Кравець* (31 = 6,2 %), *Колесникъ* (29 = 5,8 %), *Кушниць* (26 = 5,2 %), *Мельникъ* (18 = 3,6 %), а також *Гончарь* (14 = 2,8 %), *Винникъ* (15 = 3 %), *Дегтярь* (13 = 2,6 %); до непоширених належать: *Чоботарь* (8 = 1,6 %), *Ткачъ* (7 = 1,4 %) та ін.

В. М. Мойсієнко зауважує, що найпоследовніше в XVI–XVII ст. писарі відображали твердий [р] у давальному відмінку¹⁷. Не виявили й ми в досліджуваному антропоніміконі жодної власної назви з кінцевим **-рю** в цьому відмінку. Ще в давньоруських пам'ятках особливо часто трапляються приклади вживання стверділого [р'] саме перед [у]¹⁸.

В орудному відмінку наявні три прізвищеві назви з кінцевим **-ар**: За(ц)ко(м) *Лу(ш)каро(м)* (1605 ЖК 4, 149 зв.) і Ма(ц)комь *Лу(ш)каремь* (1585 ЖК 1, 74); Па(в)ломь *Римаро(м)* (1588 ЖК 1, 318 зв.).

За даними О. В. Кровицької, словотвірний тип із суфіксом **-арь** в українських писемних джерелах XVI–XVIII ст. налічує аж 145

¹⁶ Жовтобрюх М.А., Волох О.Т., Самійленко С.П., Слинко І.І. Історична граматики української мови. – К.: Вища школа, 1980. – С. 97.

□ Далі в дужках указуємо кількість носіїв прізвищевих назв та їх процентні відповідники.

¹⁷ Мойсієнко В.М. Зазнач. праця. – С. 281.

¹⁸ Шевельов Ю. Зазнач. праця. – С. 250.

іменників¹⁹. Проаналізований нами антропонімічний матеріал активних книг Житомирщини XVI–XVII ст. свідчить, що депалаталізація [р'] у прізвищевих назвах, похідних від таких іменників, була послідовною і виразною в мові поліщуків, тому писарі й передали її переважно з **-ра** (Р. в.) і виключно з **-ру** (Д. в.). Пор.: в одному контексті «**в(т)** п-на Есифа Івановича Немирича, су(д)и, **в(т)** п-на Богуфала Миха(и)ловича Па(в)ши, по(д)су(д)ка, а п-на Дми(т)ра Федорови(ча) Е(л)ца, писара, **вр▲(д)нико(в)...** кие(в)ських» (1586 ЖК 1, 123): *писара* – з **-ра** (Р. в.), а поряд *вр▲(д)нико(в)* – із **-р▲**. Щоправда, й апелював *урядникъ* фіксується в пам'ятках із **-ря** і **-ра**: «Матяшъ, *вря(д)ни(к)* брусил(в)ски(и)» (1590 АЖГУ 1, 76); «*уря(д)никъ* ле(с)чинъски(и) Кросни(ц)ки(и)» (1611 АЖГУ 89); «*вр▲(д)ни(к)* мо(и) Рома(н)» (1585 ЖК 1, 98); «*вр▲(д)ника* свого ру(д)ни(ц)кого Ма(т)фе(и)ка» (1586 ЖК 1, 135 зв.) і «Василе(и), *ура(д)ни(к)* Василе(в)ски(и)» (1587 ЖК 1, 298 зв.); «*вра(д)ника* брусил(в)ского на (и)мя Ла(в)скому» (1586 ЖК 1, 165); «з *ура(д)нико(м)* лабу(н)ски(м) Федоро(м) Ласко(м)» (1587 ЖК 1, 234). Така «традиція порушення правописного канону могла перетривати протягом вісьмох сторіч, бо мала підпертя в місцевій вимові: говірки Середнього та Східного Полісся мали й надалі мають тільки твердий звук **р**»²⁰.

Інші антропоніми в родовому відмінку також мають кінцеві **-ра** і **-ря**: Петрика *Цара* (1606 ЖК 4, 250) і Степана *Ланьря* (1618 ЖК 7, 926), А(н)дрея *Пузыря* (1605 ДМВН 35), пор. Микола(и) *Зоря* (1606 ЖК 4, 332) (Н. в.).

В імені *Григорий* наявне **-ра** (Р. в.), якщо літера **р** не винесена над рядок і не передає роздільної вимови²¹: *Григора* **В**буховича (1635 АЖГУ 1, 125) / *Григо(р)я* **В**буховича (1635 АЖГУ 1, 194); *Григора* Уруцького (1630 ЖК 8, 452 зв.); *Григора*, Семена, Павла Ши(с)ко(в) Федоровичовъ Ставе(ц)кихъ (1630 ЖК 8, 452 зв.) і *Григо(р)ю* Ба(и)бузе (1606 ЖК 4, 425); *Григо(р)я* Ке(в)лича (1605 ДМВН 34) / *Григо(р)ю* Кевличу (1611 АЖГУ 164); *Григо(р)я* Ра(ч)кевича (1587 ЖК 1, 303 зв.), пор.: Клима, Козьми, Про(н)ка *Григоровичовъ* Неданъницькихъ (1647 ЖК 12, 77 зв.), Кгабриеля *Григоровського* (1630 ЖК 8, 10 зв.) і Богуфала *Григо(р)евичо(в)* Ружи(н)ски(х) (1606 ЖК 4, 241). Зрідка це ім'я змінюється як прикметник: «*Григоро(го)* и Івана Івановичови... царевичовъ Ходаковськихъ» (1643 ЖК 10, 76-76 зв.) і *Грегоре(го)* Дасевеча Ле(в)ко(в)ско(го) (1679 ОК 15, 1, 108); *Григору*, Пинчуковому

¹⁹ Кровицька О. Назви осіб в українській мовній традиції XVI – XVIII ст.: Семантика і словотвір. – Львів, 2002. – С. 73.

²⁰ Шевельов Ю. Знач. праця. – С. 252.

²¹ Мойсієнко В.М. Знач. праця. – С. 319.

сынови (1650 ЖК 13, 547) і «Григорему... и Даниелеми Ивановичоми Счениевгскимъ» (1635 АЖГУ 1, 164). Ці приклади ілюструють поплутування [p] і [pʲ], яке ще раз указує на тісний зв'язок писемної традиції з розмовною поліською стихією.

Ім'я *Лазар*, пор. др. *Лазарь* [ЕСУМ III, с. 182], в усіх випадках, крім одного *Лазаря* (1595 АЮЗР 6, 1, 247), виявленого нами, фіксується в досліджуваних пам'ятках із *-ра* (Р. в.): *Лазара* **В**прышка (1643 ЖК 10, 23 зв.), *Лазара* Степановича (1605 ЖК 4, 228), пор.: Ми(д)ка *Лазарови(ча)* (1586 ЖК 1, 205 зв.), Миха(и)ло *Лазарови(ч)* (1595 ЖК 4, 1, 22). У давальному відмінку цей антропонім має лише закінчення *-ови*: *Лазарови* (1583 АЖМУ 62), *Лазарови* Шаханови (1650 ЖК 13, 547).

Серед графічних свідчень ствердіння [pʲ] П. Векслер виділяє гіперкоректні написання *pʲ* замість твердого *p*²². Пор.: Адама **В**лизаря (1609 ДМВН 160) < *елгазарь* [ЛБ, с. 203] і Адама **В**лизара Во(л)чкovichа (1609 ДМВН 143), **В**лизара Е(р)лича (1605 ЖК 4, 172); а також *Ря(д)ко* Мироновськи(и) (1587 ЖК 1, 264 зв.) < *Рад-* < *Радивонь* < *Родіонь* [ЛБ, с. 229] або < *Радиславь* [Демчук, с. 63] і *Ра(д)ко* Мироно(в)ски(и) (1585 ЖК 1, 117), *Ра(д)ко* а Де(ш)ко А(н)дрееви(чи) (1586 ЖК 1, 215 зв.).

Ствердіння [pʲ] перед [a], [y] в середині слова трапляється в прізвищевих назвах:

Брушко – Федо(р) *Брушко* (1609 ДМВН 132), В. В. Німчук підкреслює, що «назва *брухо* ... та її деривати в українських пам'ятках виступають не часто» (давньоруські тексти не засвідчили назви *брюхо* < плс. *br'uxo*) [Німчук, с. 311, 341]. У переважній більшості говірок усіх поліських говорів 'частина тіла, де розмішені органи травлення' називається *бру́хо*. На території Житомирщини цей діалектизм зафіксовано в 23 населених пунктах, пор.: *бр'у́хо* лише в с. Ліщин Жт. р-ну Жт. обл. В інших говірках поряд із *бр'у́хо* наявні *бру́ха* (с. р.), *бру́хло* [Куриленко, с. 54]. Писемні джерела XVI–XVII ст. засвідчують лексеми *брюхо*, *брухо* зі значенням 'живіт', *перен.* 'обжерливість, червоугодництво, живіт', *перен.* 'майно, багатство' та *брюхъ*, *брухъ* 'те саме, що *брюхо* = живіт', 'шлунок, утроба, нутроці', *перен.* 'їда, обжерливість, червоугодництво, живіт', а також 'вл. н. *Бру(х)*' (Львів, 1591 р.) [СУМ XVI–XVI 3, с. 81].

Жолтобрухъ – Матфей *Жолтобрухъ* (1618 АЮЗР 3, 1, 249), Івану *Жо(л)тобруху* (1650 ЖК 13, 381 зв.), пор. орн. 'Emberiza citrinella L. вівсянка жовтогруда' – діал. *жовтобруха*, зафіксоване М. В. Никончуком у 4 поліських говірках, а

²² Гістарычная фаналогія беларускае мовы / Пол Векслер. Зазнач. праця. – С. 203.

жовтобрушка – в 13 [Никончук 1968, с. 448-449].

Буракъ – Никона *Бурака* (1650 ЖК 13, 328 зв.), назва *бура́к* наявна майже в усіх говірках Правобережного Полісся (у 431 говірці з 465) [Никончук 1985, с. 71]; а власні назви *Буракъ*, *Боракъ*, *Бурякъ* засвідчено в «Реєстрі Війська Запорозького 1649 року» [СУМ XVI–XVII 3, с. 96-97].

Бурако(в)ски(и) – Хве(с)ко *Бурако(в)ски(и)* (1649 Р 310), пор. діал. *бурако́вище* ‘поле, з якого викопано буряки’ [Лисенко, с. 37].

Гира(в)ка – А(н)дре(и) *Гира(в)ка* (1606 ЖК 4, 350 зв.) / тому *Гира(в)це* (1606 ЖК 4, 350 зв.), пор. *гиравий* ‘низько пострижений’ [Грінченко I, с. 284], *гира*, *гира* діал. ‘чуприна; непострижена голова’ [СУМ XVI–XVII 6, с. 211].

Wзеранъ – Стефана *Wзерана* (1647 ЖК 12, 63 зв.), пор. с. *Озеряни* Олв. р-ну Жт. обл. (населений пункт із такою ж назвою є у Вл., ІФ., Рв., Тр., Хрс., Чрг.), *Озерянка* Брн. і Жт. р-нів Жт. обл.; «на кгру(нт)... Кочуро(в)ски(и) вричищемъ на **Wзерище** до двора п-на е(го) мл(с)ти п-на Пе(т)ра Лобоса **Wзера(н)ского** втпровадили» (1606 ЖК 4, 427 а) / «пана Петра Лобоса... вря(д)ника свое(го) **wзера(н)ско(го)**» (1606 ЖК 4, 427 а).

Кракало – «шинка(р) на (и)ме Гри(ц)ко *Кракало*» (1647 ЖК 12, 46), пор. діал. *крак* орн. ‘*Chilidonias nigra* кричок чорний’ [Лисенко, с. 105]; *кракун* ‘ворон’, *кракати* ‘каркати’ [Грінченко II, с. 298]. *Крякати* ‘каркати, квакати’ < псл. *krekati*, *krakati* < іє. **ker-/kor-*, тому «кореневе **ра** в українських словах може походити як з давнього **ra**, так і з **ря** < **re**, що зазнало діалектного ствердіння» [ЕСУМ III, с. 115-116].

Пра(д)ка – деся(т)ни(к) *Пра(д)ка* (1609 ДМВН 131), пор.: діал. *пра́дка* ‘жінка, що пряде’, наявне в 116 (із 465) говірках Правобережного Полісся [Никончук 1979, с. 229; Лисенко, с. 171]. Лексема *пра́дка*, як і *самопра́дка*, *самапра́дка*, *санапра́дка*, ще означає ‘проста домашня машина, що на ній прядуть, приводячи в рух колесо ногою’ [Никончук 1979, с. 232], пор. *пра́диво*, *пра́діво* ‘про сплутаний льон, сплутані коноплі’ [Никончук 1985, с. 225].

Рабущенъко – Павель *Рабущенъко* (1649 Р 194), пор. діал. *рабчун* ‘доморобна товста ряднина’ [Куриленко, с. 56, 26], ‘домоткана цупка ряднина переважно для застилання ліжка’ [Лисенко, с. 181]; поліські назви на позначення ластовиння: *рабѣтѣн'а*, *рабѣтѣн'е*, *рабѣтѣн'е*, *рабѣтѣн'а*, *рабѣтѣн'е* [Никончук 2001, с. 63-64].

Тетюрукъ – Федора *Тетюрука* (1605 ЖК 4, 212 зв.), пор. *тетерук*, *тетерюк* ‘великий лісовий птах ряду курячих із чорним (у самиці – пістрявим) оперенням, який є цінною дичиною’ (СУМ X, с. 102) і Микуле *Тетери* (1618 АЮЗР 3, 1,

241); в антропонімі відбулася зміна [e] < [y], пор. імена *Ю(в)хима* Паньфилевича (1606 ЖК 4, 249), *Юхимъ* Хоменько (1649 Р 195) < ~~*евѣмій*~~ [ЛБ, с. 205]. Апелятиви *тетеря* (*тетерев* і дериват *тетервак*) в українських текстах XIV – XVIII ст. засвідчуються здебільшого в етимологічних формах: [Німчук, с. 208], пор. діал. *тэтэрук* ‘тетеря’, зафіксоване діалектологами в більшості поліських говірок [Никончук 1968, с. 464].

Ба(у)струч(н)ко – Аньдрѣй *Ба(у)стручє(н)ко* (1649 Р 194), пор. *байструк* ‘позашлюбний, побічний син’ [Грінченко I, с. 21], ‘нешлюбна дитина’ [ЕСУМ I, с. 118], діал. *байструк* із такими ж значеннями наявне в переважній більшості говірок середньопольського говору [КСПГ]. Серед власних особових назв трапляються імена із суфіксом -’ук: «Гришко Чоботарь сына має одного *Лаврюка*» (1595 АЮЗР 6, 1, 247), *Мирюкъ* Росошичъ (1595 АЮЗР 6, 1, 250).

Писемні джерела Житомирщини XVI–XVII ст. фіксують і м’який [р] в середині антропонімів: А(н)друшъка *Варѣги* (1585 ЖК 1, 104), пор. *варяг* ‘здоровань’ [Грінченко I, с. 128]; Ю(с)ка *Нря(д)но(с)о* (1606 ЖК 4, 368 зв), пор. діалектизми зі значенням ‘святоково одягатися’: *наражѣца, наражѣца, наражѣтис’, нар’ажѣтис’а* [Гримашевич, с. 101]; Кузму *Пристряла* (1584 АЖМУ 103), Ма(к)сима *При(с)тряловича* (1605 ЖК 4, 64), пор. *стрягнути* ‘в’язнути, грузнути’ [СУМ IX, с. 797], *застрявати* і *застрягати / застряти*, ‘затримуватися десь або на чому-небудь довше, ніж звичайно, ніж треба’ [СУМ III, с. 335], а також прізвищеві назви, похідні від назв осіб за фактом або шляхом появи їх у новій місцевості: Яна *Прыбылевича* (1643 ЖК 10, 285), Грыца *Прыхо(д)ка* (1606 ЖК 4, 270 зв.), Кли(м) *Прихожи(у)* (1585 ЖК 1, 74), Іван *Прыслак* (1683 АЮЗР 7, 1, 509); у «Довіднику українських прізвищ» Ю. К. Редька знаходимо прізвища *Прибило, Пристай, Приструга* [Редько, с. 184]; в описових іменуваннях: Сенко з *Деря(ж)ни* (1583 АЖМУ 62), Іванъ з *Деря(ж)ное* (1583 АЖМУ 62), пор. топоніми *Деражне* (Рв.) і *Деражня* (См., Хм.).

Нерозрізнення **ы** та **и** – типова українська фонетична особливість, проте поплутування цих літер після **р** може вказувати не на злиття голосних, а на ствердіння [р]²³: *Боры(с)* (1606 ЖК 4, 302 зв.) і *Бориса* Пуховича (1630 ЖК 8, 465 зв.) < *Богорисъ* або *Бориславъ* (як *Боримъ* від *Боримиръ*) [ЕСУМ I, с. 230; Демчук, с. 85-86]; *Гаврыла* Мальшенъка (1647 ЖК 12, 62) і *Гаврилу* А(р)теменъку (1650 ЖК 13, 381 зв.) < *Гаврійл* [ЛБ, с. 197]; Ва(с)ко *Грыбанови(ч)* (1606 ЖК 4, 315 зв.), пор. псл. **gribъ*

²³ Німчук В. Київський псалтир 1397 р. – пам’ятка північного діалекту української мови // Український діалектологічний збірник: Книга 3. Пам’яті Тетяни Назарової / Упоряд., ред., передм. П. Ю. Гриценка; редкол.: П. Ю. Гриценко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра, 1997. – С. 221.

[ЕСУМ I, с. 592]; *Грыцу* Микуличу (1605 ЖК 4, 110) і *Грицькови* Карьпенькови (1643 АЮЗР 1, 6, 786); з *Гры(ш)комь* (1630 ЖК 8, 290 зв.) і *Гришка* Се(р)гиенка (1605 ЖК 4, 61) < *Григорий* [ЕСУМ I, с. 594].

Ще одним графічним свідченням депалаталізації [p'], крім *a, y, o, ы*, є буква *ь*, яка писалася після історично виправданого [p']²⁴: Сидорь *Бондарь* (1595 АЮЗР 6, 1, 247), Петрь *Млынарь* (1650 ЖК 13, 389), «Грицька *Пузырька*, атамана жу(р)би(н)ско(го)» (1647 ЖК 12, 25), пор. псл. *пузырь* (ЕСУМ IV, с. 62).

Отже, розглянутий антропонімійний матеріал Житомирщини XVI–XVII ст. послідовно відбиває північноукраїнську рису – ствердіння [p']. Особливо частими є написання стверділого [p'] в родовому (-*ра*) та давальному (-*пу*) відмінках прізвищевих назв, похідних від апелятивних характеристик особи за родом діяльності та професією із суфіксом -*ар*- (якщо апелятив не лексичне запозичення). На нашу думку, це пов'язано, по-перше, з поширенням в українських пам'ятках XVI–XVIII ст. словотвірного типу з цим формантом і, по-друге, звичною для поліщукув вимовою твердого [p] в кінцевій позиції. А поплутування [p'] і [p] незалежно від позиції в слові, безперечно, свідчить про тісне переплетіння писемної традиції з живим мовленням.

ДЖЕРЕЛА

АЖГУ 1 – Акти Житомирського гродського уряду: 1590 рік, 1635 рік / Підгот. до вид. В.М. Мойсієнко. – Житомир, 2004. – 251 с.

АЖГУ – Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 р. / Підгот. до вид. А.М. Матвієнко, В.М. Мойсієнко. – Житомир, 2002. – 392 с.

АЖМУ – Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582-1588 рр.) / Підгот. до вид. М.К. Бойчук. К.: Наукова думка, 1965. – 191 с.

АЮЗР – Архив Юго-Западной России, изд. Временною комиссиею для разбора древних актов. К., 1859-1914 (перша цифра означає частину, друга – том).

ДМВН – Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: 36. акт. док. / Підг. до вид. В.В. Німчук та ін. – К.: Наукова думка, 1981. – 316 с.

ЖК 1 – Актова книга Житомирського гродського суду (1582-1588 рр.) // Зберігається у ЦДІАК України: ф. 11, оп. 1, од. зб. 1. – 367 с.

ЖК 4 – Актова книга Житомирського гродського суду (1605-1606 рр.) // Зберігається у ЦДІАК України: ф. 11, оп. 1, од. зб. 4. –

²⁴ Гістарычная фаналогія беларускае мовы / Пол Вэкслер. – С. 203

448 с.

ЖК 7 – Актова книга Житомирського гродського суду (1617-1618 рр.) // Зберігається у ЦДІАК України: ф. 11, оп. 1, од. зб. 7. – 1451 с.

ЖК 8 – Актова книга Житомирського гродського суду (1630 р.) // Зберігається у ЦДІАК України: ф. 11, оп. 1, од. зб. 8. – 939 с.

ЖК 10 – Актова книга Житомирського гродського суду (1643 р.) // Зберігається у ЦДІАК України: ф. 11, оп. 1, од. зб. 10. – 400 с.

ЖК 12 – Актова книга Житомирського гродського суду (1647-1648 рр.) // Зберігається у ЦДІАК України: ф. 11, оп. 1, од. зб. 12. – 115 с.

ЖК 13 – Актова книга Житомирського гродського суду (1649-1650 рр.) // Зберігається у ЦДІАК України: ф. 11, оп. 1, од. зб. 13. – 675 с.

ЖК 14 – Актова книга Житомирського гродського суду (1651-1652 рр.) // Зберігається у ЦДІАК України: ф. 11, оп. 1, од. зб. 14. – 379 с.

ЖК 17 – Актова книга Житомирського гродського суду (1701-1713 рр.) // Зберігається у ЦДІАК України: ф. 11, оп. 1, од. зб. 17. – 486 с.

ЖК 4, 1 – Актова книга Підкоморського суду Житомирського повіту Київського воєводства (1584-1644 рр.) // Зберігається у ЦДІАК України: ф. 4, оп. 1, од. зб. 1. – 208 с.

ОК – Актова книга Овруцького гродського суду (1678-1680 рр.) // Зберігається у ЦДІАК України: ф. 15, оп. 1, од. зб. 1. – 411 с.

Р – Реєстр Війська Запорозького 1649 року: Транслітерація тексту / Підг. до друку: О.В. Тодійчук (голов. упоряд.), В.В. Страшко, Р.І. Осташ, Р.В. Майборода. К., 1995. – 592 с.

АУМ – Атлас української мови / Відп. ред. Варченко І. О., Довгопол С. Ф., Закревська Я. В. та ін. – К.: Наукова думка, 1984–2001. – Т. 1-3.

Гримашевич – Гримашевич Г. І. Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок. – Житомир: Північноукраїнський діалектологічний центр Житомирського державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2002. – 184 с.

Грінченко – Словарь української мови / Упоряд. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко. – К., 1907–1909. – Т. 1-4.

Демчук – Демчук М.О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV – XVII ст. – К.: Наукова думка, 1988. – 172 с.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови. – К.: Наукова думка, 1982-2007. – Т. 1-5.

Керста – Керста Р.Й. Українська антропонімія XVI ст.: Чоловічі іменування. – К.: Наукова думка, 1984. – 152 с.

КСПГ – Картотека Словника поліських говорів (зберігається на кафедрі української мови Житомирського державного університету імені Івана Франка).

Куриленко – Куриленко В.М. Лексика тваринництва поліських говорів. – Суми: МДВВП «Мрія», 1991. – 124 с.

ЛБ – Беринда П. Лексикон словенороський. – К., 1627 / Підгот. тексту і вступ. ст. В. В. Німчука. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 272 с.

Лисенко – Лисенко П.С. Словник поліських говорів. – К.: Наукова думка, 1974. – 260 с.

Никончук 1968 – Никончук Н.В. Полесские названия птиц // Лексика Полесья: Материалы для полесского диалектного словаря. – М.: Наука, 1968. – С. 439–471.

Никончук 1979 – Никончук М.В. Матеріали до лексичного атласу української мови (правобережне Полісся). – К.: Наукова думка, 1979. – 314 с.

Никончук 1985 – Никончук М.В. Сільськогосподарська лексика правобережного Полісся. – К.: Наукова думка, 1985. – 312 с.

Никончук 2001 – Никончук М.В., Никончук О.М., Мойсієнко В.М. Поліська лексика народної медицини та лікувальної магії. – Житомир: Полісся, 2001. – 148 с.

Німчук – Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. – К.: Наукова думка, 1992. – 416 с.

Редько – Редько Ю.К. Довідник українських прізвищ. – К.: Радянська школа, 1969. – 256 с.

СУМ – Словник української мови. – К.: Наукова думка, 1970–1980. – Т. I–XI.

СУМ XVI–XVII – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Львів, 1994–2007. – Вип. 1–13.

Брн. р-н – Баранівський район
Вл. – Волинська область
Жт. обл. – Житомирська область
Жт. р-н – Житомирський район
ІФ. – Івано-Франківська
Лг. р-н – Лугинський район
Олв. р-н – Олевський район
Рв. – Рівненська область
См. – Сумська область
Тр. – Тернопільська область
Хм. – Хмельницька область
Хрс. – Херсонська область
Чрг. – Чернігівська область
др. – давньоруська мова
іє. – індоевропейська мова
псл. – праслов'янська мова
стел. – старослов'янська мова

вл. н. – власна назва
діал. – діалектне
орн. – орнітологічна назва
пор. – порівняйте
Н. в. – називний відмінок
Р. в. – родовий відмінок
Д. в. – давальний відмінок
с. р. – середній рід

Леся Ящук

***Фонетические особенности антропонимов Житомирщины
XVI - XVII Ст. 1***

В статье рассматривается такая особенность полесского консонантизма, как депалатализация [r], отображенная в антропонимах Житомирщины XVI–XVII вв.

Ключевые слова: антропоним, фамильное название, наречие, говор, депалатализация.

Lesia Yashchuk

***The Phonetic peculiarities of antroponymy of Zhytomyr Region of
the 16th – 17th c. 1***

In the article was considered the peculiarity of Polissia consonants as become hard [r] reproduced in antroponymies of Zhytomyr Region of the 16th – 17th c.

Key words: anthroponym, nomination connected with last name, sound of talking, dialekt, depalatization.